

В. О. Гуменяк

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

**Діалогічна природа універсалу та його комунікативні інтенції
(на матеріалі I Універсалу УЦР)**

Гуменяк В. О. Діалогічна природа універсалу та його комунікативні інтенції (на матеріалі I Універсалу УЦР). Статтю присвячено дослідженню діалогічної природи I Універсалу УЦР та особливостям комунікативних інтенцій, що визначають та організують зміст тексту. Проаналізовано поняття діалогічності як важливої ознаки тексту, розглянуто модель взаємодії адресанта й адресата та способи їх вираження в тексті Універсалу, описано форми вираження діалогічності, виявлено та схарактеризовано інтертекстуальні зв'язки Універсалу.

Ключові слова: діалогічність, адресат, адресант, інтертекстуальність, алюзія, комунікативні інтенції, мовні засоби.

Гуменяк В. А. Диалогическая природа универсала и его коммуникативные интенции (на материале I Универсала Украинской Центральной Рады). Статья посвящена исследованию диалогической природы I Универсала УЦР и особенностям коммуникативных интенций, определяющих и организующих содержание текста. Проанализировано понятие диалогичности как важного признака текста, рассмотрена модель взаимодействия адресанта и адресата и способы их выражения в тексте Универсала, описаны формы выражения диалогичности, выявлены и охарактеризованы интертекстуальные связи Универсала.

Ключевые слова: диалогичность, адресат, адресант, интертекстуальность, аллюзия, коммуникативные интенции, языковые средства.

Humeniak V. O. The dialogic nature of the wagon and its communicative intentions (on the material of the universal I UCR). The article is devoted to the study of the dialogical nature of the First Wagon UCR and characteristics of communicative intentions, defining and organizing the content of the text. Analyzed the notion of dialogicality as important signs of the text, we considered a model of interaction between the sender and the addressee and means of their expression in the text of the Universal, described the forms of expression of dialogicality identified and characterized intertextual communication station Wagon.

Keywords: dialogism, addressee, addresser, intertextuality, allusion, communicative intentions, linguistic means.

Дослідження особливостей функціонування офіційно-ділового стилю української мови періоду становлення української державності 1917–1921 рр. свідчать про його жанрове розмаїття, представлене текстами різного роду: інструкції, звіти, накази, протоколи, обіжники, оголошення, накази, універсали, грамоти, декларації тощо. Лінгвісти звертають увагу на функціонування адміністративно-канцелярського підстилю та становлення української офіційно-ділової лексики в 20-х роках ХХ століття [17]; визначають особливості розвитку стилю в контексті загальних закономірностей еволюції української мови в першій половині ХХ століття [19]; аналізують тексти універсалів Української Центральної Ради, проекти конституцій, законів, наголошуючи на актуальності законодавчого забезпечення мовної політики [15; 16].

Зі спробою відновлення української державності повертаються й форми законодавчого підстилю. Зокрема спостерігаємо відновлення жанру універсалу. Універсал (польс. *universal* – королівська грамота, від лат. *universalis* – загальний) – письмовий розпорядчий акт адміністративно-політичного змісту, який у XV–XVI ст. видавали в Речі Посполитій королі, а в Україні – гетьмани (іноді представники генеральної старшини і полковники). Безумовно, у нових умовах тексти цього жанру не могли не зазнати змін. Так, типова формула

«universis ot singulis» («всім і кожному») вже не вживається, проте незмінною залишилася форма: універсал формально звернений до всіх мешканців держави. Тим самим універсали Української Центральної Ради (УЦР) виразно демонструють свою діалогічну природу, яка не була предметом спеціальних досліджень українських мовознавців.

Термін «діалогічна природа» належить до парадигми понять «діалогізм», «діалогічність», «діалогізація». Центральним є поняття «діалог». У вузькому розумінні діалог визначають як «одну з форм мовлення, за якої кожне висловлення прямо адресується співрозмовнику й виявляється обмеженим безпосередньою тематикою розмови» [1:132]. Діалог у більш широкому розумінні – це «форма (тип) мовлення, що полягає в обміні висловлюваннями-репліками, на мовний склад яких впливає безпосереднє сприйняття, що активізує роль адресата в мовленнєвій діяльності адресанта. Для діалогічного мовлення типовим є змістовний (питання / відповідь, згода / заперечення) та конструктивний зв'язок реплік» [11:135]; «Діалог – це особлива форма спілкування з можливістю удосконалення процесів спільного пізнання, координації дій серед колективів та досягнення достеменних соціальних змін» [4:20]. Поняття «діалогічність» більш широке порівняно з поняттям «діалог». Воно може бути застосоване не лише

на позначення мовлення зовнішнього в різних його проявах, а й внутрішнього. Під діалогічністю розуміють відображення в тексті (за допомогою певних мовних засобів) взаємодії автора і адресата з метою досягнення ефективності спілкування [14]. М. Бахтін вважає діалогічність «особливою формою взаємодії між рівноправними й рівнозначними свідомостями» [2:309]. На думку А. Загнітка, «діалогічні відношення – це особливий тип смислових відношень, елементами яких можуть бути тільки цілі висловлення, за допомогою яких виражають себе реальні чи потенційні мовленнєві суб'єкти, автори цих висловлень. Діалогічні відношення не збігаються з відношеннями між репліками реального діалогу – вони значно складніші» [5:125].

Основні форми вираження діалогічності в письмовому науковому мовленні та відповідні мовні засоби вираження схарактеризовані в праці М. Н. Кожиної [8]. Ця характеристика може бути застосована для мовного аналізу І Універсалу Української Центральної Ради, який, маючи «зовні» монологічну форму, насправді є відкритим діалогом.

Важливу роль у змістовій організації Універсалу відіграє заголовок – надтекстовий елемент, який звертає на себе увагу читачів та має неабияке значення в розумінні тексту. Ю. Князев, досліджуючи роль адресата в заголовках, зауважує: «У заголовках стали вирази практично виступають у перетвореному вигляді, хоча автор використовує їх у розрахунку на те, що вони будуть зрозумілі. При цьому перед читачем стоїть подвійне завдання. З одного боку, він повинен розпізнати у видозміненому тексті першоджерело, що передбачається, а з іншої – співвіднести його зі змістом...» [7:461]. Така міжтекстова взаємодія отримала назву інтертекстуальність. За допомогою міжтекстових зв'язків – алюзій, цитат, ремінісценцій, посилань та ін. – адресант через заголовок намагається окреслити тему повідомлення, завдання адресата (читача), етнокультурні смисли, заковдані в інших текстах. Так, у першому Універсалі УЦР заголовок містить алюзію (від фр. Allusion – натяк) на твір Т. Г. Шевченка «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє»: «(І) Універсал Української Центральної Ради до українського народу, на Україні й по-за Україною суцього» [18:101]. Тут і далі текст І Універсалу цитуємо за цим виданням]. Алюзія як інтертекстуальна категорія у тексті першого Універсалу УЦР ґрунтується на актуалізації знань Шевченкового «І мертвим, і живим...». Вона «формує приховану діалогічність тексту завдяки своїй здатності опосередковано апелювати до позатекстових знань реципієнтів» [13].

Суб'єктно-текстова взаємодія (автор – текст – читач) передбачає діалог між автором та реципієнтом, але не безпосередньо, а через текст, який стає основним носієм комунікативного навантаження [9]. Уже на початку Універсалу окреслюються адресат та адресант мовлення. Безпосереднє звернення до адресата: «Народе український! Народе селян, робітників, трудящого

люду!», – вказує на те, що Універсал адресований усьому українському народові. Народ постає тут як об'єкт комунікації. Усі мовні засоби добираються відповідно до цієї настанови. Адресантом у тексті є Українська Центральна Рада: «Волею своєю ти поставив нас, Українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей Української Землі». Відповідно до класифікації засобів вираження діалогічності – це перша форма – «розмова з іншим» (згадуваною особою, ідейними (теоретичними) супротивниками й однодумцями) [8]. Цікавим, на наш погляд, є мовне вираження цієї форми, що здійснюється за допомогою невласне прямої мови: «Твої, народе, виборні люде заявили свою волю так. Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ українській на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям...». Повідомлення передається не від імені «виборних людей», а від імені адресанта, Української Центральної Ради, що акумулює волю свого народу, поєднує його мову зі своєю. Таким чином, створюється діалогічна двоплановість висловлювання. Об'єктивна оцінка подій автором поєднується зі сприйняттям цих подій «виборними людьми». Глибинним адресантом є «виборні люди», а Центральна Рада – посередник, ретранслятор волі народу.

Як відомо, 17 березня 1917 р. з ініціативи Товариства Українських Поступовців на зборах представників українських організацій і угруповань було обрано ініціативну групу, яка стала основою Української Центральної Ради. У квітні на Першому Всеукраїнському військовому з'їзді та після скликання в травні 1917 р. Українського Національного Конгресу УЦР була визнана єдиним представницьким органом української революційної демократії й фактично перетворилася на своєрідний парламент, складений з 150 чоловік, обраних від українських політичних партій, професійних і культурних організацій та делегатів від губерній: «Сказавши так, вони вибрали з-поміж себе нас, Українську Центральну Раду, і наказали нам бути на чолі нашого народу, стояти за його права і творити новий лад вільної автономної України».

Наприкінці травня УЦР вислала до Петрограду делегацію на чолі з В. Винниченком та М. Ковалевським. Делегація домагалася українізації війська, адміністрації, шкільництва, а також щоб Тимчасовий уряд висловив своє принципове ставлення до можливості надання автономії Україні. Проте петроградська влада не бажала йти назустріч таким вимогам українців. Зіставлення двох різних точок зору спостерігаємо між позиціями УЦР та Тимчасового уряду і в Першому Універсалі. (Друга форма вираження діалогічності – зіставлення (чи зіткнення) двох і більше різних точок зору з певного питання) [8]. Вираження позиції, волі «виборних людей» відбувається за допомогою частки *хай* на початку речення: «Хай буде Україна вільною...», «Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські Збори (Сойм)». Вимоги УЦР до Тимчасового уряду

розпочинаються сполучником **щоб** на початку речення: *«Щоб Російське Правительство прилюдно окремим актом заявило...», «Щоб місцева власть на Україні була об'єднана одним представником...», «Щоб певна частина грошей, які збираються в Центральну казну з нашого народу, була віддана нам...»*. Цей єдинопочаток (анафора) має не лише інтонаційне, композиційне (кожна вимога подається з нового рядка), а й змістове навантаження: підкреслює важливість чітко сформульованих вимог. За допомогою протиставного сполучника як одного із засобів вираження діалогічності автор наголошує на протилежності позицій комунікантів: *«Але Тимчасове Російське Правительство одкинуло всі наші домагання, одпіхнуло простягнену руку українського народу»*.

Повтори як текстотвірний фактор використовуються й на інших рівнях структурної організації тексту Універсалу: *«Од сього часу кожне село, кожна волость, кожна управа повітова чи земська...», «Треба сил для того. Треба дужих, сміливих рук. Треба великої народньої праці»*. Використання повторів має характерне смислове навантаження: воно є засобом вербалізації ідеї національної єдності та національної цілісності в її різних виявах: духовно-культурному, адміністративно-територіальному, соціальному тощо. Автор апелює до всіх народів України: *«У городах і місцях, де українська людність живе всуміж з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя»*. Тут простежується натяк на цитату з Шевченкового *«І мертвим, і живим...»: «Обніміться ж, брати мої, молю Вас, благаю!»* [21]. Як бачимо, комунікативна інтенція (лат. *intentio* – прагнення – осмислений чи інтуїтивний намір адресанта, який визначає внутрішню програму мовлення і спосіб її втілення) автора Універсалу визначає і організовує зміст тексту.

На морфологічному рівні діалогічність виявляється через використання дієслів першої особи множини, особових займенників **ми, нас, нам**: *«І ми, Українська Центральна Рада, вволили волю свого народу, взяли на себе великий тягар будови нового життя і приступили до тієї великої роботи»; «Ми гадали, що Центральне Російське Правительство простягне нам руку в сій роботі...»*. Таким чином, вживання в тексті займенників **ми, нас** дозволяє довести адресату, що і автор тексту, і адресат належать до однієї спільноти: ми – один народ.

Поняття **народ, Україна** є стрижневими елементами, сенсотвірними чинниками змістової організації Універсалу: *«Твої, народе, виборні люде заявили свою волю так»; «І тепер, Народе Український, нас приневолено...»; «Народе Український!»*. Неодноразове вживання лексеми **український (-а, -і)** свідчить про важливість цієї базової категорії у свідомості комунікантів: *український народ, українська людність, українська земля, українські збори* – загальною кількістю понад 30 словосполучень.

Слушною є думка В. Карасика про те, що в аспекті адресації важливу роль відіграє комунікативна тональність [6:305–306]. Так, в тексті Універсалу спостерігаємо звертання до народу **ти, твої**: *«Твої, народе, виборні люде заявили свою волю так...», «Волею своєю ти поставив нас, Українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей Української землі»* тощо. Т. Ларіна пише: *«Ти є маркером інтимності та рівності (виділення наше – В. Гуменяк), а ви <...> сигналізує формальність та нерівність у стосунках між комунікантами [10:380]*. Звертання до народу, прагнення привернути увагу, залучити його до спільної діяльності, наголошення на потребі *«самим творити нашу долю» – це третя форма вираження діалогічності – розмова з читачем, звертання до нього з метою активніше залучити його до аналізу змісту мовлення, точніше – до спів-роздумів, спільного міркування [8]*.

Експресивність у тексті Універсалу досягається шляхом використання таких мовних засобів, які дозволяють висловити ставлення автора до змісту висловлювання чи до адресата мовлення. Це лексичні, граматичні, синтаксичні експресивні засоби, різноманітні стилістичні фігури і тропи, а також фразеологічні одиниці, які майже завжди є виразником національно-культурних особливостей [див.: [12]. До оцінної лексики, вживаної в тексті Універсалу, передусім належать слова, які є емоційними вже за своїм лексичним значенням, виражають позитивну чи негативну оцінку подій, явищ навколишньої дійсності, почуттів людини: *час всевітнього безладдя й роспаду, тяжкий час, ворожий до українства, вільний шлях, найкращі сини, найголовніші домагання, негайно, гордо, достойно тощо: «В сей трудний час всевітнього безладдя й роспаду докажи своєю одностайністю і державним розумом...», «Там, де через якісь причини адміністративна влада зосталась в руках людей, ворожих до українства, приписуємо нашим громадянам широку дужу організацію та освітлення народу...»*. Серед інших експресивних лексичних засобів – використання застарілої лексики, зокрема старослов'янizmів для надання урочисто-піднесеного звучання тексту Універсалу: *«(І) Універсал Української Центральної Ради до українського народу, на Україні й по-за Україною суцього»; русизмів – Центральне Російське Правительство, громадяни сел і городів, трудний час* тощо; розмовної лексики – *одкинуло, одпіхнуло, луччі, підготовим, приступити, в сей час та ін.*

Фразеологічні одиниці є способом оцінно-експресивного інтонування тексту, вони мають виразне образне, емоційне, оцінне значення: *вволити волю, взяти тягар, вивести на шлях, простягнути руку, стояти на чолі, покладати надію, доля у <...> руках* тощо: *«І ми, Українська Центральна Рада, вволили волю свого народу, взяли на себе великий тягар будови нового життя й приступили до тієї великої роботи»*, де *вволити волю* – виконувати чиясь бажання, слухати когось; *взяти тягар* – мати обтяжливі обов'язки, виконувати важку, велику роботу, здійснювати якусь дуже складну справу.

Морфологічні експресивні засоби представлені формами ступенів порівняння прикметників (*найкращі сини, найголовніші домагання, найтісніші організаційні зносини*), нанизування прикметників: «*Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські Збори (Соїм)*», імперативами, дієсловами та словами, вжитими в предикативному значенні: *хай буде вільною, хай має право, хочемо, не можемо допустити, не схотіло сказати, мають право видавати, повинні, оповіщаємо, приписуємо, треба повалити, докажи, наказали бути на чолі, наказали стояти і боротися, разом приступити до роботи* тощо: «*Хай буде Україна вільною*», «*І через те ми, Українська Центральна Рада, видаємо сей Універсал до всього нашого народу й оповіщаємо: однині самі будемо творити наше життя*», «*Найкращі сини твої <...> наказали стояти і боротися за ті права і вольності*». Завданням цих морфологічних регулятивів є заохотити адресата до співдії, переконати у необхідності спільної боротьби.

Експресивні засоби на синтаксичному рівні представлені окличними та спонукальними реченнями «*Народе Український!*», «... *Хай кожен член нашої нації, кожен громадянин села чи города однині знає, що настав час великої роботи*»; звертаннями: «*Народе Український! Народе селян, робітників, трудячого люду!*», конструкціями з чужим мовленням; нанизуванням однорідних членів речення вставними, вставленими та приєднувальними конструкціями: «*Отже, хай кожен член нашої нації, кожен громадянин села чи города однині знає, що настав час великої роботи*». Вставлені слова в тексті Універсалу виконують функцію додаткового повідомлення, пояснення, що попереджає реакцію адресата (незнання або нерозуміння значення слова): «*Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські Збори (Соїм)*», «*Ми вислали до Петрограду своїх делегатів (послів), щоб вони представили Російському Тимчасовому Правительству наші домагання*». Цілком умотивованим є залучення до основних засобів

експресивізації стилістичних прийомів, а саме: стилістичних фігур (еліптичні конструкції, анафора, повтор, градація, лейтмотив) і тропів (порівняння, метафора, епітети). «*Народе Український! В сей трудний час <...> докажи <...>, що <...> можеш гордо і достойно стати поруч з кожним організованим, державним народом, як рівний з рівним*».

Отже, уживання експресивних засобів і прийомів посилює загальний експресивний тон тексту, підсилює емоційний вплив на свідомість адресата.

Одним із найважливіших онтологічних принципів сприйняття людиною навколишнього світу є уявний розподіл усього, що до цього світу належить, на «своє» та «чуже». Таке світоглядне членування має універсальний характер, бо є основою самоідентифікації й властиве кожній особистості зокрема й **національній спільноті** в цілому (виділення наше – В. Гуменяк) [3]. Опозиція «своє» – «чуже», «наше» – «їхнє», «тут» – «там» простежується по всьому тексту Універсалу: «*...хай народ український на **своїй** землі має право сам **порядкувати своїм** життям*»; «*Ніхто краще нас не може знати, чого **нам** треба і які закони для нас **луччі***»; «*Всі закони, що повинні дати лад **тут у нас**, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші Українські Збори. Ті ж закони, що мають лад давати по всій російській державі, повинні видаватися у **Всеросійським Парламенті***». Таке протиставлення вживається задля підкреслення права українського народу на своє життя, на створення своєї держави. Тут вбачається й аллюзія на цитату з Шевченкового «І мертвим, і живим...»: «*В своїй хаті своя й правда, і сила, і воля*» [21], що стала ідеєю І Універсалу УЦР.

Здійснений аналіз діалогічної природи І Універсалу доводить, що діалогічність як модель взаємодії автора й читача – явище багатоманітне і за своїми різновидами, і за формами вираження в тексті. На матеріалі І Універсалу Української Центральної Ради спостерігаємо способи формування мовного складу тексту з огляду на особливості адресата.

Література

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. — 2-е изд., стер. — М : УРСС : Едиториал УРСС, 2004. — 571 с.
2. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. — М. : Искусство, 1979. — 424 с.
3. Дубчак О. П. Ксеномаркеры в одно- и полилогических структурах / О. П. Дубчак // Логический анализ языка. Моно-, диа-, полилог в разных языках и культурах / Отв. ред. Н. Д. Арутюнова. — М. : Издательство «Индрик», 2010. — 472 с.
4. Isaacs W. The Process and Potential of Dialogue in Social Change // Educational Technology. Jan.-Feb., 1996. — P. 20—30.
5. Загнітко А. П. Лінгвістика тексту : Теорія і практицизм : [науково-навчальний посібник] / А. П. Загнітко. — [вид. 2-е доп. і переробл.]. — Донецьк : Юго-Восток, 2007. — 313 с.
6. Карасик В. И. Языковые ключи : монография / В. И. Карасик ; Науч.-исслед. лаборатория «Аксиологическая лингвистика». — М. : Гнозис, 2009. — 406 с.
7. Князев Ю. П. Адресат в заголовках периодической печати / Ю. П. Князев // Логический анализ языка. Адресация дискурса / Отв. ред. Н. Д. Арутюнова. — М. : Издательство «Индрик», 2012. — 471 с.
8. Кожина М. Н. О диалогичности письменной научной речи : учеб. пособие по спецкурсу / М. Н. Кожина. — Пермский гос.ун-т им. А. М. Горького. — Пермь : ПГУ, 1986. — 91 с.

9. Кондратенко Н. В. Діалогічність як принцип створення та функціонування художнього дискурсу / Н. В. Кондратенко // *Діалог : медіа-студії* : зб. наук. пр. — Одеса, 2010. — Вип. 11. — С. 130—137.
10. Ларина Т. В. Категория вежливости и стиль коммуникации : Сопоставление английских и русских лингвокультурных традиций. — М : Рукописные памятники Древней Руси, 2009. — 516 с.
11. Лингвистический энциклопедический словарь / [Гл. ред. В. Н. Ярцева]. — 2-е изд., допол. — М. : Большая Рос. энциклопедия, 2002. — 709 с.
12. Нагурняк Л. М. Історична еволюція реквізитів чотирьох Універсалів Української центральної ради / Л. М. Нагурняк // *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»* : Культура та соціальні комунікації. — 2010. — Вип. 2. — С. 99—105.
13. Пономарьова О. В. Інтертекстуальні вклучення як засіб вираження діалогічності газетного тексту політичного спрямування / О. В. Пономарьова // *Літературознавство*. — 2010. — № 21. — С. 15—18.
14. Пономарьова О. В. Вплив регулятивів на прояв діалогічності в політичному газетному тексті [електронний ресурс] / О. В. Пономарьова. — Режим доступу: <http://journalib.univ.kiev.ua>. — Назва з екрана.
15. Прадід Ю. Мовна політика Центральної Ради / Ю. Прадід // *Українська мова*. — 2002. — № 3. — С. 15—22.
16. Прадід Ю. Мовне питання в українських конституціях ХХ століття / Ю. Прадід // *Мовознавство*. — 2002. — № 1. — С. 17—22.
17. Тищенко Л. О. Функціонування адміністративно-канцелярського підстилю в українській мові (20-ті роки ХХ століття) / Л. О. Тищенко // *Українська термінологія і сучасність* : зб. наук. праць. — К., 2005. — С. 124—128.
18. Українська Центральна Рада : документи і матеріали : у 2 т. [упоряд. В. Ф. Верстюк та ін.]. — Т. 1 : 4 березня — 9 грудня 1917 р. — К. : Наук. думка, 1996. — 590 с.
19. Українська Центральна Рада : документи і матеріали : у 2 т. [упоряд. В. Ф. Верстюк та ін.]. — Т. 2 : 10 грудня — 29 квітня 1917 р. — К. : Наук. думка, 1997. — 424 с.
20. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині ХХ століття (1900—1940) : стан і статус / Юрій Шевельов. — Чернівці : Рута, 1998. — 208 с.
21. Шевченко Т. Г. І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє / Тарас Шевченко // *Зібрання творів* : у 6 т. — Т. 1 : *Поезія 1837—1847*. — С. 348—354.